

Глава 7

Від трьох до семи: як розвивається "Я"

Моє «я», мій характер, моє ім'я - все було в руках дорослих; я привчився бачити себе їх очима, я був дитиною, а дитина - це ідол, якого вони творять з своїх розчарувань. У відсутність дорослих я відчував на собі їх погляд, розлитий в променях світла; під цим поглядом я бігав і грався, він не давав мені вийти з образу зразкового онука і визна - лял мої ігри і мій світ.

Жан-Поль Сартр

І ось - вашому малюкові або малятку виповнилося три Року. Як правило, до цього віку дитина вже досить добре говорить, може подовгу грати самостійно, у нього вже з'явилося своє «я» - та таємнича особистісна Інсталяція, яка відповідає за регуляцію дій. Тепер ваш син і чи дочка може вже не просто хотіти чи не хотіти чогось, але і наполягати на своєму бажанні або небажанні. І ви все частіше і пишійте від нього або від неї: «я хочу!», «Я не хочу!», «Я буду!», «І не буду!». Поява «я» відкриває нову епоху в розвитку дитини, епоху, якій властиві і нові можливості, і нові проблеми. Початок цієї епохи розвитку - зазвичай званої до - шкільним віком - пов'язано з складанням «я» як особливої нічностной інстанції, що дозволяє маляті діяти юраздо самостійніше, ніж раніше, і займати більш ав-юпомнуну позицію по відношенню до впливів дорослих. Кінець її визначається розвитком здатності діяти довільно і зміною соціального статусу дитини .

Центральна завдання дошкільного віку

Ми всі хочемо, щоб наша дитина з роками ставав все більш самостійним, щоб він допомагав нам, намагався нас зрозуміти і рахувався з нами, щоб він нас не обманював, не вередував, іншими словами - щоб він поступово дорослішав і ставав людиною, спільне життя з якими приносить радість. Ми можемо не формулювати цих завдань явно, але майже обов'язково спохвачуються, якщо наш син або дочка в 6-7 років демонструє ті ж форми поведінки, які характерні для 3-4-річних малюків. Дорослішання малюка полягає насамперед у розвитку його «я». Період від трьох до семи років, або дошкільний вік, - це перш за все *вік розвитку «я» дитини*, вік складання його характеру і формування його особистісної спрямованості. Звичайно, розвиток особистості та характеру дитини зовсім не закінчується в дошкільному віці, однак саме тут часто беруть початок багато проблем, які ускладнюють життя дитини і його батьків протягом ряду наступних літ.

Потім, в два-три роки, у дитини з'являється «я». «Я» - це свого роду керуючий центр, керівний нашими діями і вчинками. Саме завдяки цьому центру управління поведінкою ми не є, з одного боку, безвольними іграшками своїх власних пристрастей і беззвітних імпульсів, з іншого - слухняними роботами, покійливо виконують накази оточуючих. Але спочатку «я» малюка виявляється передусім джерелом нових проблем - дитина перестає беспрекослівно слухатися батьків і починає наполягати на своєму і вередувати. Ламаються колишні відносини, які будувалися на механізмі природного підпорядкування дитини матері чи заміняючому її людині, а тим самим розладнується і колишній механізм регуляції його поведінки. А сам керувати своєю поведінкою він ще не може. Іншими словами, тільки що виникло «я» досить сильно для того, щоб руйнувати колишній механізм регуляції поведінки малюка, і дуже слабо для того, щоб він сам міг керувати своєю поведінкою. І від «я хочу», яке потужно розцвітає на два-три роки, малюку належить пройти досить довгий шлях до «треба» і оволодіти вмінням робити те, що треба, а не тільки те, що хочеться. До шести-семи років дитина вже повинен вміти витримувати певні норми і правила поведінки, повинен уміти виконувати завдання дорослого і виявляти наполегливість у досягненні поставленої мети. Інакше кажучи, він повинен навчитися діяти довільно, а не підкорятися своїм миттєвим бажанням і імпульсам. І основне завдання дошкільного віку полягає саме в тому, щоб дитина навчилася сама керувати своїми повсякденними діями і вчинками і взаємодіяти з оточуючими людьми, причому робити це, виходячи з тих цінностей і норм, які прийняті в суспільстві. Для цього його «я» повинно не просто зміцніти, але й увібрати в себе дуже багато соціальних норм і цінностей. *Тип «я» - це звичний спосіб управління своєю поведінкою в ситуації взаємодії з іншими людьми*: наприклад, готовність слухатися чи вередувати, настрої на співпереживання або прагнення наполягати на своєму. Більшість дітей несе в собі риси кількох типів одночасно, однак виражені ці риси можуть бути в різному ступені - і від того, який спосіб поведінки стане найбільш звичним для дитини, залежать багато труднощів не тільки дошкільного віку, але і наступних вікових періодів. Того, якими можуть бути ці «органи»

особистості і як їх формування залежить від нашої поведінки, присвячена друга половина цієї глави.

Коли «я» ще не було ...

Щоб зрозуміти, в чому полягає розвиток «я» малюка в дошкільному віці, давайте спочатку пригадаємо, як розвивається система регуляції поведінки маленької дитини і з чим він приходить до трирічного віку.

Перший етап: імпульсивні дії та емоційна система турботи

З самого народження у немовляти є невелика кількість інстинктивних поведінкових програм (насамперед, це пошук грудей і ссання). Принцип їх роботи такий: поява стимулу, який володіє записаними в генетичній пам'яті дитини ознаками, запускає певну поведінку: ссання, відвернення, простежування об'єкта поглядом і так далі. Протягом перших місяців життя малюк досить швидко знайомиться з навколишнім світом і вчиться діяти з предметами, ознаки яких не записані в його генетичній пам'яті - вона вчиться схоплювати іграшку і притягувати її до себе, гриміти брязкальцем, розбирати і збирати пірамідку і багато чому іншому. Поява стимулу (наприклад, відчуття голоду) викликає в цьому випадку не дія малюка, спрямований на цей стимул, а його бурхливу емоційну реакцію, до того ж, будучи сприйнята матір'ю, спонукає її до дій. Дії матері приводять до задоволення потреб і малюка, і він заспокоюється. Від дитини тут потрібно ніш, одне: активно виражати свій емоційний стан. Тільки інше робить дорослий. Емоційна система турботи, як і імпульсивна регуляція, будується на інстинктивному «фундаменті»: немовляті не треба вчитися плакати, коли йому холодно або голодно, ні реакція записана в його генах і включається автоматично. При цьому, за великим рахунком, усі його поведінки організується мамою або іншими дорослими - саме вони встановлюють частоту годування і стежать за режимом дня, заспокоюють його, коли він збуджений або розстроений, дарують маляті іграшки, щоб він міг ними маніпулювати, і співають йому колискові, щоб він добре засинав.

Другий етап: додаються дві нові системи регуляції поведінки

Поступово малюк вчиться спеціально залучати увагу дорослого до того, що його зацікавило, обрадувало, стурбувало або злякало, тобто опановує експресивними знаками. Завдяки цьому у нього починає складатися нова поведінкова система - система задоволення своїх бажань з допомогою дорослого. Поява приваблюючого (лякається, дивується або якогось іншого) стимулу визиває тепер у малюка, поряд з імпульсивними діями, ще й активність, яка спрямована не на сам цей стимул, а на маму, бабусю або іншого дорослого і спонукає його або дістати цей предмет, або якось інакше відреагувати на «прохання» малюка. Від емоційної системи турботи ця нова форма поведінки відрізняється тим, що тепер дитина вже знає, чого він хоче, і активно впливає на дорослого, щоб отримати бажане, - а не просто відчуває і виражає те чи інше емоційний стан, який дорослий сам повинен зрозуміти. Одночасно малюк починає все краще розуміти слова дорослого і виконувати те, що говорять йому мама або інші члени сім'ї. Інакше кажучи, у нього виникає ще один спосіб регуляції поведінки: механізм безпосереднього підпорядкування мови дорослого. Наприклад, якщо мама каже: «Піди на кухню і принеси яблуко», малюк радісно біжить і приносить. І на відміну від попереднього випадку, коли дитина впливає на дорослого, щоб задовольнити своє бажання, тут він виконується вже не своє бажання, але прохання, наказ чи заборона дорослого. Таким чином, у малюка вперше з'являються задані дії, тобто дії, до яких його спонукають інші люди.

Таким чином, приблизно до півтора років (до того моменту, коли починається активне освоєння мови) у дитини є вже чотири взаємопов'язані системи регуляції поведінки: Перші три з них є міжіндивідуальних і включають в себе дорослого, четверта - внутрііндивідуальною, цілком здійснюваною самою дитиною. Однак роботу всіх цих систем координує дорослий, який по суті і керує поведінкою малюка. Саме він визначає, коли зупинити малюка і відвернути його від того і і іншого бажання, а коли піти йому назустріч і виконати його прохання. Імпульсивні дії малюка також залежать від дорослого - частина з них він присікає, іншим допомагає, і ретельно залишає без уваги. Саме від дорослого залежить зміцнення одних систем регуляції і ослаблення інших.

Виникнення «я» і система «тривладдя»

Для того щоб дитина з часом зміг стати зрілим членом суспільства, він повинен навчитися сам керувати своєю поведінкою, тобто взяти на себе те, що поки робить мама або інший дорослий. Цю задачу і вирішує поява «я», яке стає новим центром управління поведінкою. З самого початку «я» виконує відразу дві функції - позначає самої дитини («я - Маша», «я - Петя») і є особливим органом мовленнєвого впливу на іншу людину, що спонукає його виконувати бажання дитини («я не буду!», «я хочу!»). Це може породжувати численні конфлікти, характерні для періоду «кризи трьох років», а нерідко і для ряду

наступних віків. У міру розвитку «я» дитина набуває все нові здібності та вміння - такі як спроможності діяти довільно, ставити і досягати мети, воля, вміння усвідомлювати свої спонукання і домовлятися з іншими людьми і так далі. Тут ми розглянемо лише ті з них, якими діти можуть опанувати до шести-семи років. Дитина, яка не вміє активно висловлювати свої бажання і небажання, у тому числі і суперечать тому, що кажуть дорослі, перетворився б на безвольного робота.

Що змінюється з появою «я»

Поява «я» серйозно перебудовує роботу всіх чотирьох систем регуляції поведінки. Перш за все, почасти блокується механізм безпосереднього підпорядкування дорослому: на слова дорослого малюк може відповісти «не хочу!» І почати сперечатися. Однак, якщо мама чи бабуся підсилюють мовленнєвий вплив, наприклад підвищують голос або навіть кричать на дитину, він найчастіше підпорядковується. З іншого боку, в три роки дитяче «не хочу!» В більшості випадків неважко обійти, якщо відвернути малюка, розповісти йому казку або ввести в ситуацію елементи гри.

Інакше кажучи, виникає діалог, в якому партнери прагнуть спонукати один одного щось зробити або відмовитися від якоїсь дії. Назвемо такий обмін мовними впливами мотиваційним діалогом. Найпростіший мотиваційний діалог може починати твоя мама, наприклад, так: «Їж кашу!» - «Не хочу!». Після чого дорослий може ввести обіцянку нагороди («Якщо з'їси - отримаєш цукерку»), погрозу покарання («Поки не з'їси - не вийдеш з-за столу!»), Може надавати емоційно («А ну їж живо!») Або поступитися дитині («Ну ладно, з'їж тоді пиріжок»). Дитина може піддатися на тиск чи вмовляння дорослого, а може продовжувати наполягати на своєму. Так що мотиваційний діалог може бути коротким і містити лише один такт взаємодії, а може бути досить довгим, особливо якщо він будується не в логіці протиставлення (хто кого перехитрили або сильніше «на твоя тисне»), а збуджується прагненням зрозуміти партнера і до нього мовитися з ним. Зароджуючись, коли дитина тільки починає говорити, мотиваційний діалог в залежності від стилю виховання згодом може зійти нанівець або, навпаки, стати одним з головних регуляторів поведінки.

Крім того, малюк вчиться впливати на дорослих і «комбінованим» способом, з'єднуючи мову, експресивні знаки (міміку, жести та інтонацію) та емоційний розлад поведінки (таке як плач або істерика). Якщо такий вплив виявляється успішним, малюк звикає впадати в емоційний розлад, коли

дорослий не когут задовольнити його бажання, і емоційна система шботи стає частиною системи задоволення своїх бажань за допомогою дорослого. Уміння говорити збагачує ну систему новими можливостями: тепер дитина може назвати словом, де в нього болить чи яку їжу він хоче, так що система турботи стає більш прицільною. Отже, до трьох років управління поведінкою дитини проходить таким чином: батьки активно впливають на його поведінку через мотиваційну систему підпорядкування дорослому, що виникло у малюка «я» може блокувати воз $\neg$ дії батьків і, в свою чергу, тиснути на них через «комбіновану» (емоційно-мовну) систему воздей $\neg$ ствия. Дитина і батьки можуть вступати в найпростіший мотиваційний діалог, який є поки несамотійним механізмом регуляції, але частиною системи підпорядкування дорослому або емоційно-мовної системи задоволення своїх бажань з допомогою батьків.

Перші відмінності

Вже до трьох років ситуація «тривладдя» може почати вирішуватися в ту або іншу сторону - до цього віку малюк нерідко звикає або підкоряється дорослим, або капризами і істериками домагатися свого. Відповідно, його «я» може з самого початку складатися як підконтрольне батькам (дитина звикає слухатися дорослих), або як інфантильно-егоїстичне (дитина постійно вередує і впадає в істерики). Зрозуміло, що підконтрольне «я» найчастіше виявляється результатом традиційного і програмуючого виховання, інфантильно-егоїстичне - результатом потурати або епізодичного виховання. Дитина не протиставляє себе батькам, а всі спірні ситуації швидко вирішуються за допомогою умовлянь і взаємних поступок. В цьому випадку у нього складається «я» особливого типу. Що стосується решти варіантів початкового «я» - підконтрольного «я», сполученого «я» і змішаного «я» , - то в два-три роки кожне з них дуже пластично і мо $\neg$ жет розвиватися за будь шляху, так що говорити про переваги в суспільствах якого з варіантів поки ще рано. Про можли $\neg$ них шляхи подальшого розвитку «я» ми поговоримо нижче .

Завдання наступного етапу: необхідність стійкої системи управління поведінкою

Природна задача наступного етапу розвитку регуляції поведінки - це формування єдиної системи управління поведінкою дитини, у рамках якої могли б дозволятися протиріччя окремих мотиваційних підсистем. Така система може ґрунтуватися на різних принципах, залежно

від того, як будують батьки свої відносини з дитиною. Тож, на відміну від попередніх етапів, ми повинні розглядати тут різні типи розвитку «я». Найбільш традиційний варіант полягає в підпорядкуванні дитини батькам, коли він визнає їхню владу і звикає їх слухатися.

Ще один варіант розвитку «я» пов'язаний з потурають вихованням - воно зазвичай призводить до підпорядкування батьків дитині і формуванню у нього егоїстичного «я». А якщо відносини дитини і батьків як би «застигають» на етапі емоційних конфліктів і капризів, що виникає при цьому «я» можна назвати інфантильним. Давайте тепер детально обговоримо кожен з цих шести варіантів розвитку дитячого «я», розберемо їх сильні і слабкі сторони збоку і подивимося, як, виховуючи дитину визначеним чином, ми самі вільно чи мимоволі спрямовуємо розвиток його «я» в ту чи іншу сторону. При цьому не будемо забувати про те, що більшість дітей несе в собі риси кількох типів «я» одночасно, і про те, що дитяче «я» ще дуже податливо нашим діям - а значить, доклавши зусилля в потрібному напрямку, ми можемо зупинити розвиток тих форм поведінки, які вселяють нам занепокоєння. Потім ми звернемося до того, як виникають окремі підструктури «я» і як ми можемо сприяти їх формуванню.

Підконтрольна «я», або Дитина, яка знає своє місце.

Головна ознака підконтрольного «я» полягає в тому, що дитина засвоює, що дорослих не переспориш, і при $\neg$ вкати підкоряться батькам, але, коли вони його не бачать і не контролюють, він може порушувати правила поведінки і батьківські заборони або просто забувати про те, що його просили зробити. Інакше кажучи, дитина визнає верховенство дорослого і готовий його слухатися - але тільки тоді, коли дорослий може його так чи інакше проконтролювати. Таких дітей зараз більшість, і вони можуть бути дуже різними - товарицькими і замкнутими, інтелектуально розвинутими і обмеженими, напористими і боязкими, непосидливими або спокійними. Об'єднує їх загальний тип регуляції поведінки: вони готові слухатися батьків і вихователів, коли ті поруч, і легко порушують заборони та обіцянки, коли їх ніхто не бачить. Багато дорослих вважають, що це властивість всіх дітей, але вони помиляються: якщо ви будете виховувати малюка в дусі співробітництва, якщо ви будете безумовно приймати його, вчити його відкрито виражати свої почуття й рахуватися з іншими людьми. Як правило, підконтрольне «я» - це результат традиційного виховання, а також виховання будь-якого іншого типу, якщо в ньому сильний традиційний компонент. У вихованців дитячого саду найчастіше складається «я» саме цього типу. Така дитина слухняний, він рідко сперечається з батьками, не вередує і, в більшості випадків, дотримується норми поведінки, переймає ціннісні установки і переконання батьків і виконує найпростіші домашні доручення та обов'язки. Загалом з ним зручно, і він не викликає особливого занепокоєння у батьків, тим більше що він вигідно відрізняється від примхливих і егоїстичних дітей, яких зараз теж чимало. Однак така структура «я» таїть у

собі приховану про блем. через деякий час контроль батьків почне обтяжувати дитину, він може почати огризатися, скритнічать, обманювати дорослих, а потім і бунтувати.

У підлітковому віці бунт або «тихе» відчуження від батьків майже неминучі, і не завжди цей конфлікт вдається конструктивно розв'язати. Тому, при всьому своєму зовнішньому благополуччі, цей тип «я» не є оптимальним, він менш сприятливий для особистісного розвитку дитини, ніж діалогічне «я», про яке ми поговоримо трохи нижче. Тепер давайте подивимося, як влаштовано підконтрольне «я», які підструктури в ньому виникають і що відбувається з тими системами регуляції поведінки, що склалися раніше. Під впливом батьків дитина переймає переконання в тому, що «діти повинні слухатися дорослих», і складовою частиною його уявлення про себе виявляється впевненість у тому, що він, будучи дитиною, повинен слухатися батьків (а потім і вчителів). Тому мотиваційна система підпорядкування дорослому вбудовується в його «я» і стає пріоритетною. Важливою частиною цієї системи стає покарання малюка за «погане» поведінки і його винагороду за «хороше». Для того щоб підпорядкування дорослим увійшло в «плоть і кров» дитини, батьки повинні йти по шляху строгості, тобто вони повинні посилювати свій тиск на дитину (безпосередньо емоційне і через використання заохочень і покарань) і пригнічувати його зустрічні спроби впливати емоціями чи словами на них. У результаті цієї дії малюка в значній своїй частині виявляються заданими, тобто вихідними не з його власних бажань. Мотиваційний діалог вбудовується в систему підпорядкування і вироджується в просте підпорядкування або «торгівлю» з дорослим за ті чи інші уступки чи нагороди. Коли малюк звикає слухатися батьків, мотиваційна система задоволення своїх бажань з допомогою дорослого перестає бути самої самостійності і переходить в підлегле становище

Таким чином, поряд зі сферою заданих дій у дитини зберігається певний простір автономних дій - перш за все в грі та спілкуванні з однолітками. Подальший розвиток особистості багато в чому залежить від того, що робить і до чого прагне маля поза контролем батьків - у що він грає і чим займається. Завдяки, з одного боку, контролю дорослих, з іншого - досвіду рольових ігор та ігор з правилами, у дитини поступово розвивається здатність діяти довільно і до шести-семи років він навчається виконувати, не відволікаючись, прості завдання, дотримуватися норм поведінки (акуратно їсти, здорова тися з гостями, говорити «спасибі» і так далі) і допомагати по дому. Іншими словами, він навчається діяти не тільки в логіці «хочу», але і в логіці «треба». Оскільки центральне місце в структурі «я» тут займає мотиваційна система підпорядкування, то складаюча довільної регуляції дій несе на собі її печатку: сама дитина зазвичай не ставить перед собою жодних цілей, зате він поступово навчається гальмувати свої безпосередні імпульси і бажання і досягати мети, задані дорослим. Що стосується емоційної системи

турботи, то вона займає периферичний положення. Власне імпульсивні дії також поступово відходять на задній план, до кінця дошкільного віку співіснуючи з діями, хоча б наполовину довільними і обдуманими. Якщо у дошкільника складається підконтрольне «я» в чистому вигляді, то совість - як внутрішня інстанція оцінки своїх дій та їх наслідків з точки зору моральних норм і шкоди або блага для інших людей - до шести-семи років існує у нього лише в самому зародковому вигляді, а може і відсутнім зовсім. Її замінює страх покарання і страх осуду батьками та іншими дорослими, тобто страх сорому. Як правило, при такому варіанті розвитку «я» совість формується в більш старшому віці, коли дитина виходить з-під контролю батьків і стикається з тим, що його дії можуть заподіювати біль іншим людям, ображати їх або наносити їм шкоду. В окремих випадках вона може не розвиватися зовсім, тоді єдиними стримуючими факторами так і залишаються страх перед покаранням або страх перед засудженням з боку значущих людей. Слухняний дошкільник зазвичай з довірою ставиться до слів батьків і переймає багато їх переконання і ціннісні установки, які також починають визначати його поведінку.

Підконтрольне «я» досить пластично, і його подальший розвиток залежить від того, які стосунки складуться у дитини в школі з вчителями і однокласниками, які книжки він буде читати і які фільми дивитися, а також від того, як будуть його виховувати батьки в наступні роки. Нерідко підконтрольне «я» зберігається і в дорослих.

Пригнічений «я» і невпевненість в собі

Якщо контроль батьків або інших дорослих є дуже жорстким і пронизує собою все життя дитини, так що його простір вільних дій звужується практично до нуля, то у нього формується пригнічений «я», повністю орієнтоване на підпорядкування батькам. У такої дитини майже не залишається своїх бажань, зате він слухняно виконує будь-які обов'язки, покладені на нього дорослими, і ні в чому їм не перечили. Так трапляється при дуже суворій традиційному вихованні, коли найменше непогодження дитини або прояв їм своєї волі одразу придушується так, що дитина «не сміє і пікнути».

Поступово дитина навчається не просто контролювати свої імпульсивні спонукання, переживання і реакції. Уміння пригнічувати свої переживання і бажання іноді може здаватися загостреною совістю і альтруїзмом, але на ділі швидше є спрагою похвали і прийняття з боку дорослих.

Чимало описів пригніченого «я» можна знайти в російській літературі XIX - початку XX століть. Згадаймо, наприклад, одну з героїнь «Муму», пралю Тетяну, в яку закохується глухонімиий Герасим: Тетяна покійно приймає

будь-яку волю барині, не протестуючи, не обурюючись і не намагаючись її оскаржити, навіть якщо рішення барині загрожує їй смертю. У суспільствах з жорсткою ієрархією пригнічений «я» не вважається чимось «поганим», його сприймають як цілком доречно для людей, що займають підлегле становище, перш за все - для слуг, рабів і залежних селян.

Для більшості з них проблеми починаються пізніше - коли дитина підкоряється впливу однолітків і потрапляє в різного роду «погані компанії». Однак чим пізніше дорослі б'ють тривогу і хапаються за голову, тим складніше буває виправити ситуацію. Що стосується дошкільнят, то, для того щоб пригнічений «я» переросло в «я» іншого типу, батькам необ хідно насамперед змінити своє ставлення до дитини: почати рахуватися з його бажаннями і його думкою, грати з ним у рольові ігри та ігри з правилами, а також розвивати в нього позитивне уявлення про себе, високу самооцінку і впевненість у собі.

Поєднане «я» - дитина, яка не хоче вас засмучувати.

В обох розглянутих вище випадках ситуація дозволялася на користь влади дорослого і в структурі «я» дитини домінуюче положення займала мотиваційна система підпорядкування батькам. Але можливий і інший варіант. Якщо у вас встановилися емоційно близькі стосунки з малюком, якщо він дуже вас любить і сильно до вас прив'язаний, то на перший план у його «я» може висуватися емоційна система співпереживання близьким людям - інакше кажучи, у нього складається поєднане «я». Такі діти зазвичай дуже милі і ласкаві, вони налаштовані на співпереживання мамі та іншим близьким людям, і їм приємно, коли вони можуть зробити щось приємне своїм близьким. Вони часто бувають готові нам поступитися і відмовитися від осущест $\bar{t}$ тичних якогось свого бажання, так як не хочуть, щоб ми засмучувалися. Вони люблять, коли їх хвалять, не тільки тому, що це приємно саме по собі, але ще й тому, що їм приємно розділити нашу радість. Вони набагато сильніше реагують на наш суворий тон і покарання, ніж діти з підконтрольним «я», так як емоційне відкидання для них набагато страшніше і неприємніше.

Все це дуже добре, але тут є одне «але». Поділяючи наші почуття і прагнучи не засмучувати нас, діти не накопичують досвіду самостійних дій і відстоювання своєї позиції. Вони вчаться поступатися, але не вчаться домовлятися, не вчаться діяти на свій страх і ризик. Іншими словами, поєднане «я» - це «я», як би прив'язане до дорослого. Прив'язане не силою, а любов'ю, так що дитина відчуває себе в цій ситуа $\bar{t}$ ції цілком комфортно і, якщо його не підштовхувати, у нього може так і не виникнути прагнення до самостійності. У родині панує мир і злагода, дитина росте в ситуації емоційного благополуччя, він легко вчиться новим умінням . Але от далі - розвилка. Якщо ви будете вільно чи мимоволі культивувати емоційну

залежність малюка від вас, якщо будете заохочувати його приймати вашу позицію - у нього збережеться поєднане «я» і до кінця дошкільного віку, і навіть ще пізніше. Такі діти зазвичай добре вчаться в школі, часто стають відмінниками, нерідко встигають ще займатися спортом, музикою або ще чимось і є «гордістю сім'ї», а іноді і «гордістю школи».

Діалогічне «я», або Дитина, з яким можна домовитися

Якщо батьки виховують малюка в дусі співпраці і взаємного співпереживання, якщо вони не лише вчать його нормам поведінки і долучають до своїх цінностей, але й намагаються зрозуміти його позицію і домовитися з ним - іншими словами, якщо вони здійснюють особистісно-орієнтоване виховання - у дитини поступово формується «я», яке можна назвати діалогічним. Провідною системою регуляції його поведінки стає не система підпорядкування дорослому, як у випадку підконтрольного «я», і не емоційна система співпереживання, як у зв'язаному «я», але мотиваційний діалог з дорослим. Така дитина - якщо його бажання не співпадають з тим, що говорять йому батьки, - не підкоряється їм беззаперечно і не погоджується з тим, що вони говорять, тільки заради підтримки її емоційного світу. Але й не наполягає сліпо на своєму, не починає вередувати і не впадає в істерику, а готовий зрозуміти маму чи тата і намагається домовитися з ними, тобто знайти спосіб поєднати свої і чужі бажання, або досягти компромісу між «хочу» і «треба». Це може відбуватися приблизно так: П'ятирічний Вітя сховався перший раз в дитячий сад, і йому там не сподобалося. Він повертається додому похмурий і невеселий. Розгортається наступний «діалог» (наводжу його з неминучим $\neg$ вими скороченнями): Мама: Що сталося? Ти чимось засмучений? Вітя: Не знаю. Мама: Може, тобі не сподобалося в дитячому садку? Вітя: Так. Мама: Чому? Вітя: У мене і так грати часу не вистачає, а тут ще треба в дитячий садок ходити. Папа: Тобі буде нудно вдома одному, Марина (старша сестра) тепер ходитиме в школу. Вітя: Я буду грати. Мені не буде нудно. Папа: Якщо ти будеш ходити в дитячий садок, нам з мамою буде простіше, у нас буде більше часу, щоб працювати, і ми швидше зможемо заробити на нову квартиру. Вітя: Але ви і так можете працювати, я буду один грати. Мама: Але ж в дитячому садку ви теж цілий день граєте! Вітя: Ну і що? Мені там не подобається. Зрештою батьки з'ясовують, що в дитячому садку Вітю кривдив інший хлопчик, і всі разом розробляють план того, як можна давати відсіч в таких ситуаціях. Що стосується відвідування дитячого садка, то Вітя і його батьки домовляються про те, що Вітя сходить туди ще кілька разів, і якщо йому там зовсім не сподобається, то «сімейна рада» збереться знову і все разом постараються знайти вихід з цієї ситуації. приховувати від них, якщо з ким-то поб'ється або щось розіб'є, а дитина знає, що батьки його завжди зрозуміють і з ними можна про все домовитися, а це додає йому впевненості у своїх силах. Зрозуміло, на перших порах цілком можливі перекося в обидві сторони. То

батьки, статут розбиратися в почуттях малюка (які він сам ще не може толком висловити) і пояснювати йому, чому треба чинити так, а не інакше, натиснуть на нього і змусять його зробити по-своєму. Те, навпаки, ребе – нок розкапризується і батьки підуть на поступки. Однак якщо ви будете намагатися розуміти малюка і пояснювати йому свою позицію, якщо ви будете вчити його співпереживати близьким людям і самі будете співпереживати йому, то вам все частіше вдаватиметься домовитися з ним, і до шести-семи років з дитиною цілком можна буде домовитися практично у всіх повсякденних ситуаціях. Дуже важливо навчитися цьому до школи – бо там на дитину обрушаться численні нові «треба». При цьому варіанті розвитку «я» система підпорядкування дорослому йде на другий план, а провідне місце займає мотиваційний діалог дитини та дорослого, пронизаний взаємним співпереживаючи – ням і прагненням якось поєднати свої і чужі бажання.

По-перше, вмінню висловлювати свої бажання і впливати на оточуючих не емоціями (типу плачу, похмурого або рас – будованого виду), а словами

По-друге, вмінню приймати, що крім «хочу» є ще й «треба», – тобто вмінню відмовлятися від негайного виконання своїх бажань і вольовим зусиллям спонукати себе виконати потрібну, але небажане дію.

По-третє, вмінню співпереживати близьким людям, розуміти їх і рахуватися з ними.

По-четверте, вмінню діяти довільно.

По-п'яте, вмінню знаходити компромісні рішення і діалогів з іншими людьми.

Система задоволення своїх бажань за допомогою дорослого перестає бути автономною і вбудовується в систему діалогічної регуляції: дитина може попросити дорослого про щось, але готовий і прислухатися до його думки і, бути може, відкласти своє бажання або замінити його чим- то іншим.

Егоїстичне «я»

Якщо оточуючі малюка дорослі постійно балують його, виконують всі його бажання і йдуть у нього на поводу всього, у нього складеться егоїстичне «я», центральне місце в якому займає система задоволення своїх бажань з допомогою дорослих. Його складовою частиною буде уявлення про себе як про центр сім'ї або навіть світу – завдяки тому, що дорослі ставляться до нього саме так. Егоїстичне «я» може бути результатом не тільки потакання виховання, але і розвиваючого виховання, якщо батьки,

багато граючи й займаючись з малюком. У цьому випадку вони можуть виховати з дитини розумного егоїста, що вміє діяти довільно і цілеспрямовано. Особливо часто егоїстом виростає молодший або єдиний – жавного дитина, оскільки він зазвичай виявляється в центрі уваги сім'ї і йому все поступаються. Дитина звикає до того, що всі йдуть йому назустріч, що всі його бажання виконуються, і починає вважати, що так і повинно бути завжди. І він починає вимагати цього від батьків, при чому у нього може формуватися особливий спосіб спілкування з дорослими, спрямований на те, щоб домогтися свого.

Оскільки в уявленні про себе, що складається в ситуації постійного потакання, не включено виконання тих чи інших обов'язків, механізм сорому і гордості працює спотворено: дитина може не відчувати сорому, коли дорослі дорікають його за неприбрані іграшки або за те, що він не хоче їм допомагати, зате соромиться старих ботинок, оскільки звик вважати, що у нього все має бути найкраще. Для того щоб перевиховати маленького егоїста, треба насамперед перестати потурати йому і ставитися до нього як до головного людини в родині. Крім того, треба ввести норми справедливості і взаємних поступок і вчити малюка співпереживати близьким людям.

Інфантильне «я», вередування й істерики

Інфантильне «я» характерно для дітей, емоційно-особистісний розвиток яких зупинилося на «я хочу!». Такі діти дуже примхливі і деспотичні, а життя з ними зазвичай наповнена скандалами і постійними з'ясуваннями відносин.

З часом такі діти досконало навчаються маніпулювати дорослими членами сім'ї, грати на їх слабкостях і на протиріччях між ними. У інфантильних дітей до шести-семи років вільність не формується, і для них, як і раніше, як і в два-три роки, характерно імпульсивну поведінку емоційне реагування: вони не вміють і не хочуть вести себе відповідно до нормами і правилами та виконувати які-небудь завдання, а якщо дорослі хочуть їх змусити – будуть постійно відволікатися і можуть впасти в істеріку. Такі діти не вміють ставити цілі і долати труднощі навіть і в більш старшому віці; в ситуації невдачі вони можуть засмучуватися аж до справжніх істерик зі сльозами, криком і розкиданням іграшок. З віком емоційна система турботи у такої дитини не тільки не йде на задній план, але, навпаки, розростається і втягує в себе все нові поведінкові та інтелектуальні можливості дитини.

Система задоволення своїх бажань з допомогою інших людей поступово перетворюється на систему маніпулювання іншими людьми, і поступово такі діти навчаються шантажувати батьків. Більш «дорослі» регулятивні механізми – сором, гнів, самоцінка, самолюбство, совість і довільний контроль над своїми діями – або не формуються взагалі, або формуються

спотвореними. Інфантильний дитина, коли він не вередує, Може і бути дуже милим і ласкавим, він може дуже «любити» маму і тата в тому сенсі, що він може любити пеститися з ними, може завжди бути готовий їх пошкодувати або попросити простити, але він нічого не зробить для того, щоб допомогти мамі, яку так любить. І хоча він може вміти співпереживати мамі та іншим людям, може бути дуже жалісливий і жаліти жебраків і бездомних кішок, це співпереживання і ця жалість не виливаються у нього в діяльну допомогу, бо така допомога вимагає зусиль, а він не звик їх здійснювати. І знову-таки: доклавши зусилля і витративши певний час, батьки цілком можуть навчити дитину більш дорослим і адекватним способам поведінки. Якщо ж нічого не робити, такі діти найчастіше стають істеричними егоїстами, схильними маніпулювати оточуючими.

Уявлення про себе, самолюбство і регулятивний механізм сорому і гордості.

У попередній главі ми вживали поняття «представлення про себе» і «самооцінка» практично як синонімічні. Це й зрозуміло, адже в тільки що виниклому «я» малюка всі майбутні підструктури «я» ще не відокремилися один одного і складають єдине ціле. Але поступово ситуація змінюється. Наприклад: «Я - Маша Іванова, я - дівчинка, я - старша сестра, мені – п'ять років, у мене є мама, тато, бабуся і маленький братик, я живу на Михайлівській вулиці». Або: «Я - Тигран Саркісян, я - вірменин, я - хлопчик, мені сім років, я нещодавно приїхав з Вірменії і тепер живу в Москві, мій тато лікар, а мама вчителька, коли я виросту, то буду лікарем, як тато» .

Так, якщо чотирирічного хлопчика дорослі звать «Вованом», це ім'я може стати центром кристалізації уявлення про себе як про «крутому хлопцеві» і дитина може з гордістю називатимуть себе «суперкабаном». (І якщо батьки захоплено розчулюють «крутим» звичкам свого сина, він має реальні шанси так «суперкабаном» і вирости.) Називаючи ж сина «Володею», вони будуть сприяти складанню у нього більш спокійного і внутрішньо розчленованого уявлення про себе. Якщо людині не вдається поводитися так, щоб відповідати своєму уявленню про себе, він відчуває сором.. Найбільш сприятливо для особистісного розвитку дитини уявлення про себе, яке володіє чотирма наступними особливостями.

По-перше, воно передбачає загальне позитивне відношення до себе, тобто впевненість дитини в тому, що він в цілому «хороший».

Дитина, яка вважає себе хорошим, буде, як правило, намагатися не робити поганих вчинків і здійснювати хороші поступки

По-друге, сприятливе уявлення про себе припускає відчуття своєї приналежності до якоїсь спільності людей, насамперед до сім'ї («я - мамина і батькова дочка», «тут живемо ми», «моя мама мене любить»), і до дівчаток або до хлопчиків. Якщо це відчуття приналежності до сім'ї і до своєї

половозрастної групі з якихось причин відсутній, дитина буде відчувати невпевненість і невизначену тривожність, які можуть вести до неврозів і формуванню небажаних особливостей характеру і особистості. В дошкільному віці можуть складатися і інші важливі ідентифікації - наприклад, сприйняття себе як представників певного народу («я - росіянин», «я - Дазі - станец» і так далі), як жителя того чи іншого міста або села («я - житель Петербурга», «я - калінінградец») або представника якогось соціального шару («ми бідні», «ми багаті», «ми селяни»). Але їх виникнення залежить від конкретної ситуації, в якій живе дитина і його родина, і від того, наскільки значима ця приналежність до нації або соціального прошарку для батьків малюка.

По-третє, сприятливий для особистісного розвитку дитини уявлення про себе має бути врівноваженим з точки зору прав і обов'язків, тобто з точки зору «хочу» і «треба». Рівновага між «хочу» і «треба» виглядає наступним чином.

По-четверте, уявлення про себе має бути реалістичним, тобто відповідати дійсному стану справ, а не мріям дитини чи її батьків. Зокрема, реалістичним буде уявлення про себе як про людину, яка росте і вчиться і тому може час від часу помилятися, головне - виправляти свої помилки і намагатися не повторювати їх надалі. Набагато менш сприятливим є хибне чи нереалістичне уявлення про себе, яке відповідає бажанням дитини чи її батьків, але не дійсному стану справ: наприклад, «я найрозумніший», «я все роблю краще за всіх», «я найкрасивіша» і так далі.

Позитивне, реалістичне та збалансоване з точки зору «хочу» і «треба» уявлення про себе виникає, якщо батьки,

по-перше, безумовно приймають дитину, приділяють йому достатньо часу, не лають і не обзивають його, коли він щось робить не так.

По-друге, якщо вони вчать його рахуватися і домовлятися з іншими людьми і самі вважаються з його бажаннями.

Нарешті, по-третє, якщо вони не лають і не карають за помилки, але й не ігнорують їх, а показують або пояснюють, як їх можна виправити.

Самолюбство, образа і обурення

З поданням про себе дуже тісно пов'язане складаюче у дитини самолюбство, тобто ставлення до себе, до свого «я», як до особливої цінності, заслуговує поваги з боку оточуючих. Людина, якій, на його думку, оточуючі не надають належної поваги, відчуває себе ображеним, буде ображений або обурений. Неповага до дитини може виражатися в постійному наказовому тоні (коли батьки ніколи не просять його, а завжди вимагають або наказують), в лайці і образливих прізвиськах, а також у тому, що батьки, несправедливо звинувативши малюка в чомусь або не зваживши на його інтересами, ніколи не вважають за потрібне вибачитися перед ним. Людина, у якої самолюбство відсутня, занадто скромний: він дозволяє собою зневажати, робить все, що йому говорять, і ніколи не наполягає на своєму в разі незгоди. Якщо батьки дуже стараються, щоб їхній син або дочка росли

скромними, - якщо вони ніколи не хвалять його або її, не дозволяють йому або їй хвалитися і різко засуджують усіх, хто хвалиться, - у дитини може сформуватися приховане самолюбство. У цьому випадку за показною скромністю може таїтися чимала самолюбство, яке буде прориватися несподіваними для батьків вибухами обурення або образи.

Самооцінка і розвиток упевненості в собі

З поданням про себе тісно пов'язана і наша самооценка, тобто звичний для нас спосіб оцінювання своїх здібностей, умінь і досягнень. Якщо наше уявлення про себе окреслює коло неналежної нам поведінки, то самооцінка - це дзеркало того, наскільки добре і успішно ми це поведінка здійснюємо. Від самооцінки залежить готовність подолання труднощі і справлятися з невдачами, готовність ставити перед собою цілі і досягати їх. Спочатку самооцінка взагалі невіддільна від уявлення про себе, але поступово - у міру виникнення пов'язаних з нею особливих механізмів регуляції поведінки - вона стає окремою підструктурою «я».

Позитивна самооцінка і впевненість у собі потрібні і для освоєння нових умінь, і для спілкування з однолітками, і для подолання труднощів. Така самооцінка буде повністю необхідна вашому синові або дочці, коли він або вона піде до школи і зіткнеться з абсолютно новою життєвою ситуацією. Низька ж або негативна самооцінка пов'язана з сприйняттям себе як нездатного і невмілого, вона проявляється у невпевненості в собі, в нерішучості, небажанні братися за важкі справи і очікуванні того, що все одно нічого не вийде. Дитина з низькою самооцінкою зазвичай намагається запобігти складних завдань. Крім того, самооцінка може бути адекватною і відповідною реальним можливостям людини, а може бути надмірно завищеною (і призводити до зайвої самовпевненості і неадекватно завищеним зарозуміlostі) або заниженою (і породжувати невпевненість у собі і небажання братися за важкі завдання) . Самооцінка пов'язана з самолюбством людини, але все ж не збігається з ним.

Формування впевненості у своїх силах

Для того щоб дитина могла почувати себе впевнено в різних життєвих ситуаціях та успішно освоювати нові вміння та способи поведінки, йому потрібна висока і адекватна самооцінка. Вона виникає, якщо батьки та інші дорослі самі вірять у дитини і його здібності, радіють його успіхам і підбадьорюють його, коли в нього щось не виходить. З другого боку, не варто чекати від дитини занадто багато чого, - наприклад, якщо він навчився читати раніше більшості своїх однолітків, не варто вважати його самим розумним і налаштовувати на те, що він завжди повинен вчитися краще всіх.

Втім, про шкоду завищених очікувань батьків ми вже говорили. Що ж робити? Перш за все треба засвоїти, що ми, дорослі, не можемо з упевненістю судити про те, які дії прості для дитини, а які складні. Просте для нас може бути складним для нього і навпаки (наприклад, не багато дорослі зможуть так швидко вивчити нову мову, як це роблять малюки в період від півтора до трьох років). Тому краще виходити з того, що, якщо у дитини дію не виходить, значить, для нього воно важке (хоча воно і може бути легким для його брата або для сусідської дівчинки), а раз дія важке - ми повинні не дратуватися, а допомогти малюкові і підбадьорити його.

Як подолати невпевненість в собі

Якщо ж низька самооцінка у малюка вже склалася, виправити її буває важче, ніж з самого початку допомагати формуванню високої самооцінки. Низька самооцінка зазвичай водить невпевненого в собі дитину по замкнутому колу: він невпевнений у собі, а тому не хоче виконувати важке для нього дію (наприклад, не хоче читати - «у мене все одно не вийде»); раз він не хоче читати - він не накопичує досвід і не удосконалює своє розуміння читати; тому він знову показує погані результати, коли йому асі-таки доводиться це робити; погані результати, в свою чергу, зміцнюють його невпевненість у собі («я ж казав, що у мене все одно не вийде!»). Розімкнути це коло можна, якщо обійти небажання дитини і створити йому досвід дії в «безпрограшній» ситуації. Наприклад, якщо дитина боїться в черговий раз програти татові в шахи, можна запропонувати йому не грати, а лише «допомогати радити» мамі, яка буде грати з татом. Якщо він переконаний, що дуже погано читає і ніколи не навчиться, можна пограти з ним в «школу звірят», де він буде повинен погано читати за «відстаючих учнів» і добре читати за «відмінників» (при цьому кожен «відмінник» заздалегідь готується до «уроку» і по три рази читає текст «дому», а «відстаючі» до «уроку» не готуються). Крім того, оскільки самооцінка дошкільника ще тільки формується, вона дуже сильно залежить від того, як оцінюють його результати дорослі. Ось цілком типова ситуація: У три роки Митя малював гірше, ніж багато його однолітків; мама була розчарована і почала «квапити» його. В результаті хлопчик розлюбив малювати. Але ось в три з половиною роки у нього з'явилася вчителька з малювання, яка його не поспішала діяти, а, навпаки, почала хвалити, - і у Миті тут же повернувся інтерес до цього заняття, а через місяць він вже зробив різкий стрибок вперед і в умінні малювати. У три-чотири роки діти приймають похвалу дорослого на віру, тому, якщо ви почнете хвалити малюка і активно радіти його найменшим успіхам, ви зможете досить швидко і без особливих зусиль сформувати у нього високу самооцінку. У шість-сім років зробити це буде вже важче, особливо якщо дитина має можливість порівнювати свої результати з тим, що виходить у інших дітей. Якщо він бачить, що у нього виходить гірше, ніж у інших, а ви хвалите його і говорите, що все добре, він може вирішити, що ви його просто утішаєте, і не приймати ваші похвали всерйоз.

Здатність діяти довільно і гри з правилами

Розглядаючи розвиток «я», ми бачили, що на протязі тривалого раннього дитинства у дитини поступово складається не тільки окремих систем мотивації: система імпульсивної регуляції, система емоційного та емоційно-мовленнєвого впливу на дорослих і деякі інші. Всі вони володіють однією загальною особливістю. Так, побачивши нову іграшку, малюк відразу починає до неї тягнутися, не отримавши бажаного, він починає або сперечатися з дорослим, або вередувати і плакати, а почувши, що мама його кличе, тут же біжить до неї назустріч. У всіх цих випадках дитина своєю дією безпосередньо відповідає на якусь дію або на зміну ситуації, так що ми можемо говорити про безпосередній мотивації. Дорослий в аналогічній ситуації зазвичай поводиться інакше: побачивши вподобану йому річ, він може зробити вигляд, що вона його зовсім не цікавить, а може мовчки милуватися нею або почати з'ясовувати, як її можна придбати. Одне з найважливіших завдань дошкільного віку якраз і полягає у здійсненні першого кроку на шляху до дорослого.

Довільні дії

Довільність - це вміння і готовність робити не те, що «хочеться», а те, що «треба». Інакше кажучи, довільні дії будуються відповідно з певною моделлю або зразком дії - тобто з тим, як треба робити, - і включають в себе контроль за тим, наскільки дія відповідає заданій, самостійно вибраною або самостійно сконструйованій моделі. Крім того, модель дії часто буває представлена словесною інструкцією («спочатку намалюй два гуртки, а потім квадратик»), а також може існувати у вигляді самостійно поставленої мети («мені треба побудувати дуже високу вежу») або задуму поведінки («зараз я їх обману!»). Якщо дитина може відтворити побачений зразок дії, якщо він може вести себе у відповідності з нормами поведінки, виконувати, не відволікаючись, інструкції та завдання і досягати мети, то можна говорити про те, що довільність поведінки сформована у нього в повній мірі. Дитина, яка не вміє діяти довільно, психологічно ще не готовий вчитися в школі, а якщо він туди все ж потрапляє, то вчення перетворюється в борошно для нього самого і в постійне джерело нервування для його вчителів і батьків.

Чим визначається розвиток довільності

У три-чотири роки здатність діяти довільно ще тільки-тільки починає складатися. Тому, починаючи небудь робити, маля часто відволікається, а завдання, навіть самі цікаві, але вимагають хоч скільки довгої роботи, взагалі не доводить до кінця. На протязі дошкільного дитинства ця здатність може розвиватися в різному ступені, залежно від щонайменше трьох умов.

По-перше, від поступового дозрівання нервової системи малюка.

По-друге, вміння діяти довільно визначається стилем виховання - якщо дитині весь час потурати, його поведінка буде залишатися імпульсивним ще дуже і дуже довго. Епізодичне виховання також зазвичай не сприяє формуванню здатності дійство $\neg$ вати довільно. Що стосується решти стилів виховання - традиційного, програмуючого, розвиваючого та особистісно-орієнтованого, - то всі вони допомагають розвитку довільності, проте призводять до довільності кілька різних типів.

Нарешті, по-третє, розвиток довільності залежить від того, наскільки розвинена в малюка ігрова діяльність - якою мірою він вміє грати в конструктивні та рольові ігри та ігри з правилами. Як писав свого часу Л.С. Виготський, гра «дає дитині нову форму бажання», веде його від імпульсивних бажань до бажань-цілям. Особлива роль тут належить іграм з правилами. А дитина, граючи в такого роду ігри, набуває досвід переживання успіхів і невдач і вчиться бути наполегливим і долати труднощі на шляху до мети. Він вчиться стримувати свої безпосередні імпульси і підпорядковувати свої дії встановленим правилам, на досвіді дізнається, коли варто ризикувати, а коли краще діяти обережно. Давайте тепер більш докладно зупинимось на тому, що ми можемо зробити для розвитку в дитини здатності дей $\neg$ ствовать довільно.

Як можна формувати

ДОВІЛЬНІСТЬ

Кожен з нас цілком може сприяти поступово $\neg$ му розвитку довільності свого малюка, як зовнішньої, так і внутрішньої. Для цього треба дотримуватися п'ять перерахованих нижче правил.

А) Наполягати на дотриманні малюком норм поведінки. Іншими словами, не тільки пояснювати йому, як слід і як не слід себе вести, але і присікати (в залежності від ситуації - більш-менш строго) всі дії, які йдуть врозріз з тим, що ми вважаємо нормальним і допустимим. Наприклад, не дозволяти йому кричати на старших, навіть якщо він чимось дуже обурений. Зупиняти і соромити його, коли він ламає чужу іграшку або ображає слабшого дитини..

Б) Як можна більше грати з малюком. Спочатку - в конструктивні та рольові ігри, а потім ще й в ігри з правилами. У найбільш прості конструктивні ігри, типу «рамок і вкладишів» або будівництва з кубиків, можна починати грати в рік-півтора, а іноді й раніше Тут доречно згадати і розповідь Л. Пантелеева «Чесне слово», герой якого, увійшовши в свою роль «часового», не йде

додому, незважаючи не тільки на пізній час, але і на свій страх темряви. Тому в багатьох повсякденних ситуаціях, коли дитина не хоче робити те, що говорять йому мама або тато, ви можете досягти успіху, якщо обіграєте ситуацію, тобто зв'яжете пропоноване дію з тією чи іншою близької дитині роллю. Звернемося тепер до ігор з правилами. Їх принципово важлива особливість полягає в тому, що, граючи в них, дитина вчиться сполучати у своїй дії два фокусу мотивації: мета, яку він хоче досягти, і правила, які треба при цьому дотримуватися (а не просто рухатися напролом до бажаної мети). У рольовій грі ці фокуси мотивації злиті в єдине ціле: адже «ціль» рольової гри як раз і полягає в програванні. Він вивів моделі поведінки, що задається прийнятої на себе роллю. Тому рольову гру можна вважати однією з найбільш ранніх тренувальних майданчиків малюка, дають йому можливість освоювати й відпрацьовувати вміння діяти виробливо вільно. Але ближче до кінця дошкільного віку (до п'яти-шести років) рольові ігри обов'язково мають доповнюватись іграми з правилами, що представляють собою перехідну ступінь від чисто ігрової мотивації до мотиваційної структури. Тоді вже в п'ять-шість років дитина зможе навчитися реагувати на програти не бурхливими емоціями, а «по-дорослому» і, наприклад, заявить вам: «Гаразд, наступного разу я в тебе виграю!» Якщо ж дитина років до семи-восьми взагалі не грав в ігри з правилами, він може і в сім чи вісім років демонструвати. Від ігор з правилами часто починається шлях до самостійних цільових дій, коли дитина починає сам виконувати завдання в цікавих прописах або придумувати і вирішувати арифметичні завдання і приклади. Щоб дитина навчилася і полюбив грати в ігри з правилами вже в дошкільному віці, батьки та інші дорослі члени сім'ї повинні достатньо багато грати з ним протягом усього дошкільного дитинства. Найчастіше це відбувається в контексті розвиваючого або особистісно-орієнтованого виховання.

В) Використовувати повсякденні ситуації для навчання дитини осмисленому прийняттю рішень. Щоб добитися цього, ми повинні:

по-перше, приймати рішення в спірних ситуаціях разом з дитиною, знаходячи компроміс або варіант дій, прийнятною для обох сторін,
по-друге, пояснювати йому сенс тих дій, які ми пропонуємо, і,
в-третьє, обговорювати з ним наявні можливості дій і їх ймовірні наслідки в тих ситуаціях, де або малюк сумнівається і не знає, як вчинити, або наші з ним наміри розходяться. Така поведінка батьків характерно головним чином для особистісно-орієнтованого виховання і призводить, в першу чергу, до розвитку в дитини внутрішньої довільності.

Г) Допомогати дитині навчитися творчо використовувати свій вільний час. Така допомога складається з двох взаємопов'язаних моментів. Перше. У малюка має бути вільний час, тобто час, коли він може займатися тим, чим він хоче. Інакше кажучи, його життя не повинна бути розписана по хвиликах, коли кожен день він повинен йти на ті чи інші заняття та гуртки, а у вихідні - в театр, на виставку або в гості. *Друге*. Для того щоб дитина не проводив весь свій час, тупо втупившись в телевізор або безладно палячи з іграшкового

автомата, він повинен на досвіді пізнати радість гри, слухання книжки, рішення головоломок та інших занять, що сприяють розвитку його розуму і душі. А для це $\neg$ го він повинен спочатку проводити свій вільний час разом з дорослим, причому дорослому відведена тут зовсім особлива позиція - позиція допомагає спілкування. Це означає, що, наприклад, у спільній з дитиною грі дорослий часто віддає ініціативу малюкові і заохочує ті ходи або способи дії, які пропонує дитина.

Д) Поступово вводити в життя малюка заняття, переважно в ігровій формі. Ключове слово тут - «по $\neg$ статечно», тобто не кваплячись і залишаючи дитині достатньо вільного часу. Будь-які заняття вимагають від малюка досить великих зусиль, тому дорослим не $\neg$ хідно стежити за тим, щоб він не опинився в ситуації нервово-емоційного перенапруження. Занять не повинно бути занадто багато: їх достаток, сприяючи розвитку зовнішньої довільності, може дуже серйозно загальмувати складання довільності внутрішньої. Велика кількість занять характерно насамперед для розвиваючого виховання. Якщо «ігрова форма занять» не просто декларується і дитина дійсно відчуває радість гри та вільної дії, то заняття допомагають розвитку і зовнішньої, і внутрішньої довільності. Якщо ж малюк займається через силу, тільки тому, що «треба», то розвивається лише зовнішня довільність.

Зародження совісті і моральної регуляції поведінки

Поки дитина мала, його поведінка в основному подконконтрольна дорослим. Саме вони організують його життя, зупиняють його, коли він робить щось не те, і захищають від небезпек і поганих впливів. Батьки знають, що добре і що погано, і зупиняють малюка не тільки коли він робить щось небезпечно для свого здоров'я, але і коли його дії можуть зашкодити або перешкодити оточуючим, образити чиї-небудь почуття або виставити малюка в смішному світлі. Але ось дитина стає старше і самостійніше. Вона починає все частіше і все активніше діяти по своїй ініціативі платника, наполягати на своєму - тут-то і з'являється потреба в психологічних механізмах, які б забезпечували моральну регуляцію його поведінки, тобто узгодження його дій і вчинків з інтересами інших людей і існуючими в суспільстві моральними нормами і цінностями Щоб малюк навчився сам

розповідати батькам про те, що він щось ненароком скрутив або накоїв, і признаватися в своїх провинах. Щоб він навчився шанувати батьків, бабусь і дідусів та інших дорослих членів сім'ї та допомагати їм, а також прагнув допомагати тим, хто менше і слабкіше його, а якщо треба, то й захищати їх.

Страх, сором і совість

Моральну регуляцію нашого поведіння забезпечують три психологічних механізму. *По-перше*, це страх покарання та прагнення до винагороди.

По-друге, це емоційний механізм сорому і гордості, зв'язаний з уявленням людини про себе та відносинами сприйняття, поваги і приналежності до певної групи.

Нарешті, по-третє, це совість, яка виникає з співчуття іншим людям, відчуття своєї причетності до цінностей і здатності брати на себе відповідальність за свої вчинки.

Емоційний механізм сорому і гордості являє собою набагато більш потужний моральний регулятор поведінки, ніж страх покарання, - але тільки за умови, що у дитини вже склалося уявлення про себе як про «хороше хлопчика» чи «гарної дівчинки» і складовою частиною цього подання стало переконання в тому, що йому або їй не личить здійснювати поганих вчинків. Дитина, яка вважає себе хорошим і знаючий, наприклад, що ображати малюків недобре, не буде цього робити навіть у тому випадку, коли ніхто з дорослих його не бачить, - його зупинить сором і відчуття незручності. Інша важлива перевага сорому: на відміну від майбутнього покарання, він виникає тут і зараз, а тому швидше може утримати людину від здійснен неналежних вчинків. Ще один важливий аспект уявлення про себе, безпосередньо впливає на роботу сорому і гордості, - це відчуття своєї приналежності до якоїсь людської спільності.

. До кінця дошкільного віку вже пора почати поступово переходити від уявлення про себе як про «хороше мальчик» або «хорошу дівчинку» до орієнтації на більш дорослі ідеальні уявлення про себе - такі як уявлення про «вихованій людині», «чесному людині», «культурному чоловіку», «справжнього чоловіка» і їм подібні. Формування такого роду ідеальних уявлень про себе залежить не тільки від повсякденного досвіду дитини, але у величезній мірі - ще й від того, які фільми дивиться малюк і які книги ви йому читаете.. Але й у цієї форми моральної регуляції є дуже серйозні обмеження.

Перше. Багато ситуації можуть по-різному сприйматися їх учасниками, і це створює численні можливості для самовиправдання.

Друге. Сором і гордість дитина може відчувати не тільки перед дорослими, але і перед товаришами, і присоромити його можете не тільки ви, але і його друзі.

І нарешті, розглянемо найбільш ефективний механізм моральний регуляції дій - совість. Совість - це наш особливий внутрішній голос, який заважає нам здійснювати погані вчинки і дорікати або навіть терзає нас, якщо ми їх все ж здійснили. Цей внутрішній голос цілком може зароджуватися вже в дошкільному дитинстві, а може виникати набагато пізніше - або навіть не виникати ніколи. Совість ґрунтується на співпереживанні іншим людям (а також тваринам, деревам, лісі, природі в цілому), на відчуженні своєї причетності до тих або інших цінностей і святинь (моральним, релігійним, національним, місцевим, професійним або загальнокультурним) і на відчуженні своєї відповідальності за завдану нею шкоду або за чуже страждання.

Як зароджується совість

Отже, основою совісті є три людські здібності - здатність співпереживати іншим людям і почувати чужий біль, здатність відчувати свою причетність до цінностей (моральним, патріотичним, релігійним, культурним і так далі) і здатність брати вчинки; а себе відповідальним за свої вчинки. Всі ці три здібності не дано людині від народження, він освоює - чи не освоює їх в ході свого життя. Причому освоює двома шляхами - через досвід повсякденного життя і через сприйняття казок, переказів, книг, фільмів, мультфільмів, вистав та інших творів культури.

Уміння і готовність співпереживати іншим

Здатність малюка до співпереживання зазвичай починається з нашого співпереживання йому, з того, що мама і інші близькі дорослі поділяють його почуття і він відчуває їх емоціональну підтримку. Без цього всі наші спроби навчити малюка співпереживати нам (і кому б то не було ще) будуть приречені на провал. Третій принципово важливий момент - це відкрите вираження дорослими своїх почуттів і переживань. Якщо ж малюк бачить, що мама з татом нікому не співчують і не співпереживають, він теж не буде цього робити. І їх словами, щоб дитина розуміла, що ми відчуваємо. Наприклад: «я дуже втомилася», «мені боляче», «мені соромно за тебе», «мене засмучує, що ти відразу не сказав мені про те, що розбив чашку» і так далі. І, звичайно ж, ми повинні активно вводити малюка в світ казок і дитячої літератури - слідує за їх героями, він вчиться не тільки співпереживання, але і розумію того, що добре і що погано, тобто починає потихеньку вбирати у свою душу людські цінності. Такі як честь і справедливість, великодушність і щедрість і багато інших.

Залучення до цінностей, насамперед - моральних

Залучення до людських цінностей - це процес дуже довгий, можна сказати - справа усього життя людини. Але дуже важливо почати його в дитинстві, поки душа дитини розкрита нам назустріч і він готовий вбирати те, чого ми хочемо його на - вчити. Перш за все це відноситься до основних моральних як розвивається «я» цінностям - таким як доброта, чесність, справедливість, великодушність і щедрість. Для дитини вони існують насамперед у вигляді моральних норм і заборон: «бути чесним», «не брехати», «тримати своє слово», «не скупитися», «не брати чужих речей», «не кривдити слабких», «допомагати друзям , а також всім, хто потрапив у біду »,« бути справедливим »і« намагатися прощати образи, особливо коли скривдив тебе людина про - сит прощення ». Всі ці норми важливо пояснювати малюкові на прикладі конкретних ситуацій його повсякденному житті - і бути для нього живим прикладом їх дотримання. Дуже важливо також, щоб герої казок і книжок, які ви читаєте малюкові, і герої фільмів чи мультиків, які він дивиться, були саме добрими, чесними, справедливими, щедрими і великодушними. А освоєння всіх інших цінностей залежить від того, чому прихильні самі батьки. Варто тільки відзначити, що ваші цінності не передадуться малюкові «генетично»; для того щоб він їх перейняв, ви повинні достатньо багато спілкуватися з ним і вдумливо отбирати ті книги, які ви йому читаєте, і особливо ті фільми і мультфільми, які він дивиться. Інакше він буде вбирати «цінності» масової культури - а це культ споживання перед силою і прагнення до гострих відчуттів.

Здатність брати на себе

Відповідальність за свої вчинки

Для того щоб дитина вчилася брати на себе відповідальність за свої вчинки та їх наслідки, він повинен мати можливість діяти самостійно і (разом з дорослими) осмислювати результати своїх дій. Якщо наслідки самостійних дій малюка не надто вдалі, ми повинні допомогти йому усвідомити, чому так вийшло, і домогти по можливості виправити ситуацію..

«Фільтр довіри», негативізм і впертість «Фільтр довіри», негативізм і впертість

Ще однією дуже важливою, хоча поки і кілька недооціненою структурою «я» є «фільтр довіри» - тобто здатність по-різному ставитися до спонукаючих впливів різних людей. Наприклад, готовність слухатися батьків і не слухатися незнайомих тіток і дядьків, довіряти друзям і не довіряти першому зустрічному, вірити тому, хто користується у нас авторитетом, і не вірити тим, чия репутація вже підмочена. Несформованість «фільтра довіри» може приво – дить або до відкидання всіх впливів, тобто до негативізму й упертості, або, навпаки, до підпорядкування всім впливам без розбору, тобто до надмірної довірливості, абсолютної вну – шаємості і повній залежності від навколишніх.

Стадії формування «фільтра довіри»

До освоєння мови і виникнення «я» фільтрація дії забезпечується реакцією страху або недовіри по відношенню до всіх «чужих» . «Своїх» ж, тобто маму і інших близьких дорослих, малюк в цей період найчастіше слухається беззаперечно. Як тільки у дитини з'являється «я», епоха безпосереднього підпорядкування батькам поступово закінчується.. Переконавання - це особливий тип спонукають впливів, що відрізняється від веління або заборони тим, що переконує людей призводить розумні підстави пропонованого ним дії, обгрунтовує в ході обговорення, чому треба вчинити саме так, а не інакше, але при цьому не примушує до дії, а дає можли – ність самій людині прийняти рішення. Отже, відносини авторитету (будь то природного авторитету батьків або авторитету будь-якого іншого виду) - це другий тип «фільтра довіри», поступово змінюють реак – цію настороженості по відношенню до «чужих» і готовність беззаперечно слухатися «своїх». Протягом дошкільного віку найчастіше саме природний авторитет батьків визначає сприятливість малюка до слів інших людей: він готовий піддаватися на вмовляння батьків і ставитися до інших дорослим так, як йому говорить мама. Але природний авторитет батьків досить крихкий, і далеко не завжди він зберігається до кінця дошкільного віку, а тим більше - в подальші роки.

Руйнування природного авторитету, негативізм і впертість

Батьки та інші дорослі досить часто самі руйнують свій авторитет. Це відбувається, *по-перше*, в результаті частого потурання малюкові, коли батьки фактично привчають його до того, що капризи і вперте наполягання на своєму допомагають йому домогтися бажаного. *По-друге*, авторитет батьків слабшає, коли дитина стикається з тим, що ви його обманюєте, наприклад, обіцяючи виконати його бажання «завтра» - і сподіваючись, що

до завтра він про це забуде. Обман породжує недовіру і поступово підточує емоційну близькість дитини і батьків. Так виникають негативізм і впертість - як захисна реакція незрілого поки «я», яке ще не в змозі відстояти свої права іншими, більш конструктивними способами. Іноді у дітей складається негативістська установка тільки на одного дорослого - на того, хто часто на них тисне. Розглянемо досить типовий приклад: Діма, якому через місяць виповниться шість років, бачить нове блюдо (сирну запіканку з макаронами) і з ходу, навіть не спробувавши, заявляє: «Я не хочу це є, воно несмачне». Мама, тато і восьмирічний брат Алік починають умовляти його хоча б спробувати, але він ні в яку не погоджується. Алік їсть спочатку другу, потім третю порцію і пробує підчепити Діму тим, що «йому більше дістанеться», але і цей хід виявляється безрезультатним. Півгодинні переконання, що так себе вести безглуздо, теж ні до чого не призводять: «Я знаю, що несмачно, і все». Мама намагається пригрозити: «Ти ляжеш спати голодним!» Але Діма незворушний: «Я не хочу їсти». Навіть перспектива залишитися без десерту, який він дуже любить, не зрушує Діму з мертвої точки. Мама пробує зайти з іншого боку: «Я на тебе образилась - я старалася, готувала, а ти навіть куштувати не хочеш». Діма починає потихеньку засмучуватися, на очах виступають сльози, але він як і раніше категоричний, не хоче пробувати ні ложки. Тоді Алік вносить цілком прагматичне пропозицію: «Ти невігідно поводишся: так всім погано вже півгодини, і буде погано далі, а якщо ти покуштуєш ложку, навіть якщо несмачно, ти проковтнеш - і все, несмачне відразу скінчиться». Але і це не діє. Папа пробує піти назустріч Дімі і каже: «Мені тебе дуже шкода». Але при цьому пояснює, як погано буде Дімі в житті, якщо він звикне так пручатися і якщо батьки зараз підуть йому назустріч і дадуть поїсти щось інше. (Вранці того ж дня Діма точно так само відмовився пробувати сирну масу.) Мама намагається переконати сина логікою: «Ти макарони любиш? Сир? Цукор? Яйце? А тут всі разом ». Але Діма стійко стоїть на своєму: «По окремішності люблю, а разом - це зовсім інше». Нарешті тато пропонує йому вихід, що дозволяє «сохра $\neg$ нить особа»: «Спробуй окремо макарони, окремо творити $\neg$ жок». «Ну добре, - каже Діма, - окремо можна». Мама розігріває встигла охолонути запіканку і Діма починає про $\neg$ бовать, а потім їсть - спочатку намагаючись вибирати окремо сир і окремо макарони, а потім їсть все разом. Напрошується наступний висновок: якщо дитина «лізе в пляшку», щосили стоїть на своєму і явно не чує розумних доводів, варто пошукати компроміс, який.

Негативистическая поведінка дуже корисно вивести в план свідомості дитини, тобто допомогти йому усвідомити, що він не виражає свої бажання чи почуття, а просто говорить «навпаки».. Ще один дуже важливий момент пов'язаний з тим, що авторитет батьків, як і дорослих взагалі, обмежений в часі. На зміну йому поступово приходять або орієнтація на думку однолітків, або «фільтр довіри» третього типу - здатність раціонально осмислювати і оцінювати зміст словесних впливів інших людей.

Підсумки

Завершуючи цю главу, давайте виділимо, в якості свого роду «сухого залишку», її найбільш важливі моменти.

1. Центральною завданням дошкільного віку, тобто періоду від трьох до семи років, є розвиток «я» дитини - як особливого керуючого центру, керівного його діями. За цей час дитина повинна навчитися сама керувати своїми повсякденними діями і вчинками і взаємодією з оточуючими людьми, причому робити це, виходячи з тих цінностей і норм, які прийняті в суспільстві.

2. Регуляція поведінки маленької дитини проходить у своєму розвитку через кілька етапів. З самого народження у людського немовляти починають розвиватися дві системи регуляції поведінки - внутрішньодивidualьна система імпульсивна регуляція дій і межі ндивidualьної емоційної системи турботи. Потім до них поступово додаються ще дві регулятивні системи: система задоволення своїх бажань з допомогою дорослого і механізм безпосереднього підпорядкування мови дорослого. Таким чином, приблизно до півтора років у дитини є вже цілих чотири взаємопов'язані системи спонукання і регуляції поведінки. Роботу всіх цих систем координує дорослий, який, за великим рахунком, керує поведінкою малюка. Саме він визначає, коли зупинити малюка і відвернути його від того чи іншого бажання, а коли піти йому назустріч і виконати його прохання. Імпульсивні дії малюка також залежать від дорослого - частина з них він тормозить, іншим допомагає, треті залишає без уваги. Від дорослого залежить зміцнення одних систем регуляції і ослаблення інших. Нарешті, в два-три роки у дитини з'являється своє «я», яке стає другим центром координації поведінки - співіснують з дорослим. Поява «я» серйозно пере-страивает роботу всіх наявних уже чотирьох систем регуляції поведінки і додає ще один новий спосіб регуляції поведінки - мотиваційний діалог дитини з дорослим. У кожному з цих випадків «я» малюка розвивається по-своєму.

3. Якщо провідне місце в структурі «я» займає мотиваційна система підпорядкування дорослому, то таке «я» можна назвати підконтрольним. Дитина з підконтрольним «я» виконувач, він рідко сперечається з нами і наполягає на своєму, не вимагає, щоб ми пояснювали йому, чому треба чинити так, а не інакше. Завдяки цьому з ним зручно, хоча, найчастіше,

ненадовго - в наступні роки його відносини з батьками ризикують стати відчуженими і конфліктними.

4. Якщо контроль батьків або інших дорослих є дуже жорстким і пронизує собою все життя дитини, то у нього формується пригнічений «я», повністю орієнтоване на підпорядкування батькам. У такої дитини майже не залишається своїх бажань, зате він слухняно виконує будь-які обов'язки, покладені на нього дорослими, і ні в чому їм не перечили.

5. Якщо провідне місце в структурі «я» займає регуляторна система співпереживання близьким людям, у дитини складається поєднане «я». У цьому випадку дитину і батьків зазвичай пов'язують дуже теплі і емоційно близькі і відкриті відносини, однак при цьому він сильно залежить від нас і нашого думки. Поєднане «я» може зберігатися і в шкільні роки, але в цьому випадку дитина не набуває досвіду самосійних дій і не вчиться виробляти свою власну позицію, тому він ризикує вирости людиною, занадто сильно залежним від думки оточуючих.

6. Якщо батьки виховують малюка в дусі співробітництва і взаємного співпереживання, у дитини поступово формується «я», яке можна назвати діалогічним. Провідною системою регуляції його поведінки стає не система підпорядкування дорослому, як у випадку підконтрольного «я», і не емоційна система співпереживання, як у зв'язаному «я», але мотиваційний діалог з дорослим..

7. Якщо оточуючі малюка дорослі постійно балують його, виконують всі його бажання і йдуть у нього на поводу, у нього, швидше за все, складеться егоїстичне «я», центральне місце в якому займає система задоволення своїх бажань з допомогою дорослих.

8. Інфантильне «я» характерно для дітей, емоційно-особистісний розвиток яких зупинилося на «я хочу!». Такі діти дуже примхливі і деспотичні, а життя з ними зазвичай наповнено скандалами і постійними 'ясуваннями відносин. Формула інфантильного «я» - це егоїзм плюс відсутність довільності..

9. Розвиток «я» в період від трьох до семи років обов'язково включає в себе складання найважливіших підструктур особистості: уявлення про себе, самооцінки, здатності діяти довільно, совісті і «фільтра довіри». Від наших зусиль залежить також формування у малюка впевненості у своїх силах і здатності діяти самостійно, а також складання у нього совісті та здатності адекватно ставитися як до наших слів, так і до слів інших людей.

Отже, в дошкільному віці «я» дитини може розвиватися різними шляхами, і те, яким воно буде до шести-семи років, багато в чому залежить від його батьків. Однак, для того щоб розвиток «я» нашого малюка пішло цим шляхом, ми повинні докласти чимало зусиль. Про те, куди і як треба ці зусилля прикладати, ми частково вже говорили в цій главі, а почасти поговоримо в наступній, яка покликана суттєво доповнити вже сформовану у нас картину можливостей розвитку дитини в період від трьох до семи років.